

τὰ γεγραμμένα ἐν τῷ νόμῳ Μωϋσέως καὶ τοῖς προφήταις καὶ τοῖς ψαλμοῖς (Λουκ. κδ' 44)

Καθηγητής Μιλτιάδης Κωνσταντίνου
Τμήμα Θεολογίας Α.Π.Θ.

Η τριμερής διαίρεση της συλλογής των ιερών βιβλίων του ιουδαϊσμού μαρτυρείται ήδη από τον β' π.Χ. αιώνα στον πρόλογο της ελληνικής μετάφρασης του βιβλίου *Σοφία Σειράχ*, όπου αναφέρονται τρεις ομάδες έργων: “Νόμος”, “Προφήτες” και “Πάτρια Βιβλία” ή “Λοιπά Βιβλία” (στχ 8-10, 24-25). Την τριμερή διαίρεση της συλλογής (“Νόμος”, “Προφήτες”, “Ψαλμοί”) υπαινίσσεται και η *Καινή Διαθήκη* στο Λουκ. κδ' 44. Παρ' όλα αυτά, η οριστική συγκρότηση της συλλογής, ώστε να αποτελέσει έναν “κανόνα” που θα ρυθμίζει τη ζωή και την πίστη της Συναγωγής ή της Εκκλησίας ακολούθησε μια μακροχρόνια και πολύπλοκη πορεία, η οποία δεν είναι σε όλες τις φράσεις της με βεβαιότητα γνωστή. Η αρχαία ελληνική λέξη “κανών” δηλώνει κάθε ευθεία ράβδο που χρησιμεύει για ευθυγράμμιση, το όργανο που χρησιμοποιείται για τη χάραξη γραμμών (χάρακας) και μεταφορικά κάθε τι που χρησιμεύει ως μέτρο, πρότυπο, κριτήριο ή μια γενική αρχή. Στην *Καινή Διαθήκη* (Β' Κορ. ι' 13εξ. Γαλ. ζ' 16), αλλά και την εκκλησιαστική γραμματεία του γ' μ.Χ. αιώνα, ο όρος “κανών” δηλώνει την επίσημη παράδοση, διδασκαλία, κλπ, η οποία ρυθμίζει την πίστη και τη ζωή των χριστιανών. Από τον δ' μ.Χ. αιώνα ο ίδιος όρος χρησιμοποιείται και για τη δήλωση της Βίβλου, ως μέτρου και κριτηρίου της χριστιανικής πίστης και ζωής. Αργότερα η λέξη “κανών” πήρε τη σημασία της συλλογής, του καταλόγου των βιβλίων της Αγίας Γραφής.

Οι απαρχές του κανόνα Αν και αρκετά βιβλία της αρχαίας Βίβλου αποτελούν προϊόν συλλογής κειμένων, όπως π.χ. το βιβλίο *Ψαλμοί* που συνιστά μια συλλογή ύμνων, προσευχών και άλλων ποιημάτων, οι απαρχές της συγκρότησης του “κανόνα” θα πρέπει να τοποθετηθούν στον ε' π.Χ. αιώνα. Πρόκειται για την εποχή κατά την οποία ο ευρισκόμενος υπό περσική κυριαρχία ιουδαϊσμός της Παλαιστίνης επιχειρεί υπό την καθοδήγηση του γραμματέα Έσδρα να ανασυγκροτηθεί με βάση τις επιταγές της προγονικής του παράδοσης. Οι πρώτες σχετικές πληροφορίες περιέχονται στην ίδια τη Βίβλο. Από την πληροφορία του Νεεμίας ν' 1εξ / Β' Έσδρας ιη' 1εξ, σύμφωνα με την οποία ο Έσδρας διαβάζει σε πάνδημη συγκέντρωση «το βιβλίο του

Νόμου του Μωυσή, που ο Κύριος πρόσταξε στον Ισραήλ», προκύπτει ότι κατά τα μέσα του 1^{ου} π.Χ. αιώνα συγκροτείται, προφανώς με ευθύνη του ίδιου του Έσδρα, το πρώτο μέρος της συλλογής των βιβλικών έργων, ο *Νόμος* (= *Πεντάτευχος*).

Παράλληλα με τον *Νόμο* άρχισαν να αποκτούν κανονική ισχύ και συλλογές λόγων των προφητών ή έργων που αναφέρονταν στη δράση τους ή αποδίδονταν σ' αυτούς, καθώς επίσης ποιητικές συλλογές, σοφιολογικά έργα, κλπ. Μια δεύτερη πληροφορία για συγκρότηση συλλογής ιερών βιβλίων περιέχεται στο Β' Μακκαβαίων β' 13-14, στην οποία αναφέρεται ότι ο διοικητής της περσικής επαρχίας της Ιουδαίας, Νεεμίας, ίδρυσε βιβλιοθήκη και συγκέντρωσε «τα βιβλία που αναφέρονται στους βασιλιάδες και στους προφήτες, εκείνα του Δαβίδ, καθώς και ευχαριστήριες επιστολές προς τους (πέρσες) βασιλιάδες», και ακόμη ότι ο ηγέτης της ιουδαϊκής επανάστασης κατά των Σελευκιδών, Ιούδας ο Μακκαβαίος, φρόντισε για τη συλλογή και διάσωση των ιερών βιβλίων που διασκορπίστηκαν εξαιτίας του πολέμου. Οι πληροφορίες αυτές μαρτυρούν το ενδιαφέρον της ιουδαϊκής κοινότητας της Παλαιστίνης για τη συλλογή των ιερών βιβλίων που συνιστούν την πνευματική της κληρονομιά, δεν μπορούν όμως να θεωρηθούν σαφείς και ασφαλείς μάρτυρες συγκρότησης κανόνα της Βίβλου¹.

Το ίδιο ενδιαφέρον για την προγονική κληρονομιά επιδεικνύεται και στο χώρο του ιουδαϊσμού της διασποράς. Ήδη από τον 5^ο π.Χ. αιώνα είχε αρχίσει στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου η μετάφραση βιβλικών έργων στα ελληνικά. Την εποχή αυτή μεταφράζεται ο *Νόμος* και ακολουθούν οι μεταφράσεις και άλλων βιβλίων². Καρπός όλης αυτής της μεταφραστικής εργασίας υπήρξε μια μεγάλη συλλογή ιουδαϊκών έργων στα ελληνικά που είναι γνωστή με το όνομα «Μετάφραση των Εβδομήκοντα» και συμβολίζεται ως Ο' (ή LXX στις ευρωπαϊκές γλώσσες). Η συλλογή αυτή περιέλαβε τελικά περισσότερα βιβλία από εκείνα που αποτέλεσαν αργότερα την T_aN_aX και, μάλιστα, ορισμένα από αυτά ή μέρη αυτών δεν ήταν μεταφράσεις από τα

¹ Πρβλ. Νικόλαος Παπαδόπουλος, *Τα δευτεροκανονικά τεμάχια του βιβλίου του Δανιήλ*, Αθήνα 1985, σελ. 2εξ.

² Από τη διαπίστωση ότι ο ιστοριογράφος Ευπόλεμος (περί το 157 π.Χ.) χρησιμοποιεί την ελληνική μετάφραση του βιβλίου *Χρονικά* και ίσως του *Ιώβ*, προκύπτει ότι ήδη κατά τα μέσα του 2^{ου} π.Χ. αιώνα είχαν μεταφραστεί στα ελληνικά και άλλα βιβλικά έργα εκτός από το «Νόμο» [Δ. Δόικος, *Εισαγωγή στην Παλαιά Διαθήκη*, Γενική Εισαγωγή, Θεσσαλονίκη 1984, σελ. 79].

εβραϊκά, αλλά γραμμένα πρωτοτύπως στα ελληνικά. Εκτός από τον αριθμό των βιβλίων, η παραπάνω συλλογή διαφοροποιείται από την T_aN_aX και στο θέμα της ονομασίας των έργων (π.χ. *A' - B' Σαμουήλ* = *A' - B' Βασιλειών*, *A' - B' Βασιλέων* = *Γ' - Δ' Βασιλειών*, *A' - B' Χρονικών* = *A' - B' Παραλειπομένων*). Οι διαπιστώσεις αυτές αποδεικνύουν ότι τουλάχιστον μέχρι το τέλος της προχριστιανικής εποχής, περίοδο κατά την οποία ολοκληρώνεται η συλλογή των Ο', δεν υπήρχε σαφώς διαμορφωμένος κανόνας των ιερών βιβλίων. Το γεγονός, άλλωστε, ότι οι συγγραφείς της *Καινής Διαθήκης* κάνουν ευρύτατη χρήση των Ο'³ και μάλιστα έργων που δεν περιλήφθηκαν τελικά στον ιουδαϊκό κανόνα⁴ επιβεβαιώνει ότι ο κανόνας αυτός δεν είχε πάρει κατά τον α' μ.Χ. αιώνα ακόμη την οριστική του μορφή.

Ο Κανόνας της Συναγωγής Οι πρώτες πληροφορίες για παγιωμένο ιουδαϊκό κανόνα προέρχονται από τον ελληνιστή ιουδαίο ιστοριογράφο Φλάβιο Ιώσηπο, ο οποίος γράφει προς τα τέλη του α' μ.Χ. αιώνα. Στο απολογητικό έργο του *Κατ' Απίωνος* (I, 8) κάνει λόγο για 22 αξιόπιστα βιβλία, τα οποία γράφτηκαν κατά την περίοδο από τον Μωυσή μέχρι τον Αρταξέρση Α' (465-424 π.Χ.). Ο αριθμός 22 προκύπτει αν ληφθεί υπόψη η συνήθεια της εποχής, ορισμένα ζεύγη βιβλίων (*A' - B' Σαμουήλ*, *A' - B' Βασιλέων*, *A' - B' Χρονικών*, *Έσδρας - Νεεμίας*, *Κριτές - Ρουθ* και *Ιερεμίας - Θρήνοι*) όπως και τα 12 βιβλία των “μικρών” προφητών (*Δωδεκαπρόφητο*) να αριθμούνται ως ένα βιβλίο, ώστε ο αριθμός των βιβλίων να είναι ίσος με τα γράμματα του εβραϊκού αλφαβήτου. Όσα βιβλία γράφτηκαν μετά την εποχή του Αρταξέρση Α' δεν έχουν, κατά τον Ιώσηπο, τον ίδιο βαθμό αξιοπιστίας με τα προηγούμενα, επειδή έληξε η περίοδος των προφητών. Από την παραπάνω μαρτυρία προκύπτει ότι προς τα τέλη του α' μ.Χ. αιώνα οι Ιουδαίοι κάνουν σαφή διάκριση ανάμεσα στα βιβλία που συγκροτούν τον κανόνα και τα υπόλοιπα με κριτήριο τον κατά τις απόψεις της εποχής χρόνο συγγραφής τους.

³ Πρβλ. Παναγιώτης Μπρατσιώτης, *Ο Απόστολος Παύλος και η μετάφρασις των Ο'*, στο Θεολογία 1929, σελ. 189εξ. Του ιδίου, *Εισαγωγή εις την Παλαιάν Διαθήκην*, Αθήνα 1936, σελ. 500.

⁴ Βλ. αναλυτική παρουσίαση: Νικόλαος Παπαδόπουλος, *Τα δευτεροκανονικά τεμάχια του βιβλίου του Δανιήλ*, Αθήνα 1985, σελ. 23-32. Πρβλ. επίσης τους καταλόγους παραθεμάτων στην κριτική έκδοση των Nestle - Aland του κειμένου της Καινής Διαθήκης.

Ανάλογες πληροφορίες προκύπτουν και από το βιβλίο Δ' Έσδρας που γράφεται επίσης γύρω στα 100 μ.Χ.⁵ Σύμφωνα με το συγγραφέα του έργου, ο κανόνας συγκροτήθηκε από τον ίδιο τον Έσδρα και περιλάμβανε 24 βιβλία (ιδ' 18-47)⁶. Αν και στο κείμενο δεν αναφέρονται τα ονόματα των 24 αυτών βιβλίων, φαίνεται πολύ πιθανό ότι πρόκειται για τα ίδια βιβλία που περιέχονται στο σημερινό ιουδαϊκό κανόνα (με το σύστημα αρίθμησης που περιγράφτηκε παραπάνω και αν τα βιβλία *Κριτές*, *Ρουθ*, *Ιερεμίας* και *Θρήνοι* αριθμηθούν ως ξεχωριστά βιβλία, ώστε να προκύψει αριθμός ίσος με τα γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου). Η απόδοση της συγκρότησης του κανόνα στον Έσδρα στερείται αναμφίβολα ιστορικής βάσης, όπως προκύπτει τόσο από όσα αναφέρθηκαν παραπάνω όσο και από τον υπερβολικό τρόπο που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας του έργου στην αφήγησή του και που αποσκοπεί προφανώς στο να εξάρει την προσωπικότητα και το έργο του Έσδρα. Η αναφορά όμως σε ακριβή αριθμό βιβλίων μαρτυρεί ότι κατά την εποχή της συγγραφής του έργου υπήρχε πλέον σαφώς διαμορφωμένος κανόνας. Παρ' όλα αυτά, ο συγγραφέας όχι μόνο δεν αποσιωπά την ύπαρξη και άλλων ιερών βιβλίων, αλλά αποδίδει και αυτών τη συλλογή στον Έσδρα. Πρόκειται για 70 επιπλέον βιβλία, των οποίων η μόνη διαφορά προς τα 24 είναι ότι δεν δημοσιεύτηκαν από τον ίδιο τον Έσδρα, αλλά παραδόθηκαν από αυτόν στους 70 πρεσβυτέρους (ιδ' 46-47).

Χαρακτηριστικό στις παραπάνω μαρτυρίες είναι το ότι, ενώ γίνεται λόγος για ακριβή αριθμό ιερών βιβλίων και σαφής διάκριση των βιβλίων αυτών από τα υπόλοιπα έργα της ιουδαϊκής θρησκευτικής γραμματείας, πουθενά δεν αναφέρονται, εκτός του υποτιθέμενου χρόνου συγγραφής, άλλα κριτήρια για τη διάκριση αυτή, ούτε γίνεται λόγος για την ύπαρξη κάποιου δεσμικού οργάνου επιφορτισμένου με την αποδοχή ή μη ενός έργου στον κανόνα. Κατά συνέπεια, μόνον υποθέσεις μπορούν να γίνουν σχετικά. Το κύρος, βέβαια, και η αυθεντία του Μωυσή, επομένως και των βιβλίων της Πεντατεύχου που αποδίδονταν σ' αυτόν ήταν αδιαμφισβήτητα. Για τα υπόλοιπα όμως βιβλία, ισχυρό τεκμήριο θεοπνευστίας, εκτός, φυσικά, από την αυτονόητη συμφωνία τους με τον *Νόμο*, φαίνεται ότι αποτελούσε η αρχαιότητά τους. Επιπλέον, ο τόπος συγγραφής (Παλαιστίνη), η

⁵ Δ. Δόικος, *Εισαγωγή στην Παλαιά Διαθήκη*, Γενική Εισαγωγή, Θεσσαλονίκη 1984, σελ. 100.

⁶ R.H. Charlis (ed.), *The Apocrypha and Pseudepigrapha of the Old Testament in English*, With Introductions and Critical and Explanatory Notes to the Several Books, Vol. II, Pseudepigrapha, At the Clarendon Press / Oxford 1913, σελ. 622-624.

γλώσσα (εβραϊκή ἢ αραμαϊκή) καὶ προπάντων το κύρος του υποτιθέμενου συγγραφέα θα πρέπει ἐπίσης νὰ συνιστοῦσαν γιὰ τοὺς Ἰουδαίους τεκμήρια αὐθεντικότητος ἐνὸς ἔργου. Τα παραπάνω, σὲ συνδυασμὸ με τὸν κίνδυνο που ἀντιμετώπιζε ὁ ἰουδαϊσμός τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἀπὸ τὴν ευρύτατη διάδοσιν τῶν ἰδεῶν διαφόρων ἀποκαλυπτικῶν ἔργων, οἱ ἀξιώσεις ἀρχαιότητος τῶν ὁποίων ἔφταναν μέχρι τὴν προμωσαϊκὴ ἐποχὴ, ἐξηγοῦν τὴν ἐμμονή τόσο τοῦ συγγραφέα τοῦ Δ΄ Ἑσδρας ὅσο καὶ τοῦ Ἰωσήπου στὸ νὰ περιορίσουν τὸν χρόνον τῆς θεοπνευστίας στὴν περίοδο ἀπὸ τὸν Μωυσὴ μέχρι τὸν Ἑσδρα.

Γιὰ τὸ ἀν ὅμως ὑπῆρχε κάποιον ἀρμόδιον ὄργανον που ἀποφάσισε με βάση τα παραπάνω ἢ καὶ ἄλλα κριτήρια γιὰ τὴν ἀποδοχὴ ἢ μὴ ἐνὸς ἔργου στὸν κανόνα δὲν ὑπάρχουν ἐπαρκεῖς καὶ ἀσφαλεῖς πληροφορίες. Ἡ πληροφορία τοῦ *Βαβυλωνιακοῦ Ταλμούδ*, ἐνὸς συλλογικοῦ ἔργου στὸ ὁποῖον ἀποθησαυρίζεται ἡ ραβινικὴ ἐξηγητικὴ παράδοσιν, ὅτι οἱ “ἄνδρες τῆς Μεγάλῃς Συναγωγῆς”, που ταυτίζονται με τὸν Ἑσδρα καὶ τοὺς συνεργάτες του, ἐργάστηκαν γιὰ τὴ συγκρότησιν τοῦ κανόνα, παρ’ ὅλο που ὑποστηρίχτηκε καὶ ἀπὸ λόγιους τῶν νεότερων χρόνων (David Kimchi, 13^{ος} μ.Χ. αἰώνας καὶ Elias Levita, 15^{ος} μ.Χ. αἰώνας)⁷ καὶ βρῆκε ἀπῆχησιν σὲ μεταγενέστερους ἰουδαίους καὶ χριστιανούς ἐρευνητές, δὲν ἔχει ἀσφαλῶς ἱστορικὴ βάση⁸. Ἡ ἐμμονή, ἄλλωστε, ὅλων τῶν ἰουδαϊκῶν πηγῶν στὴν ἀπόδοσιν τῆς συγκρότησιν τοῦ κανόνα στὸν Ἑσδρα καθιστᾷ περισσότερο πιθανὴ τὴν ἀπόψιν ὅτι ὁ κανόνας δὲν ἦταν προϊόν ἀπόφασιν κάποιου θεσμικοῦ ὁργάνου.

Ἡ ἐλλείψιν θεσμικοῦ ὁργάνου που δὲ ἀποφάσισε τελεσίδικα καὶ με σταθερὰ κριτήρια γιὰ τὴν κανονικότητα ἢ μὴ τῶν βιβλίων ἐξηγεῖ καὶ τὴν ἀμφιταλάντευσιν που παρατηρεῖται στους ἰουδαίους συγγραφείς τοῦ 1^{ου} μ.Χ. αἰῶνα κατὰ τὴν ἐκτίμησιν τῶν ἐκτὸς τοῦ κανόνα ἔργων. Ἐτσι, ἐνὸς κατὰ τέλος τοῦ 1^{ου} μ.Χ. αἰῶνα ὁ κανόνας τῆς ἰουδαϊκῆς Βίβλου ἐμφανίζεται διαμορφωμένος καὶ τὰ κανονικὰ βιβλία διακρίνονται σαφῶς ἀπὸ τὰ υπόλοιπα ἔργα τῆς ἰουδαϊκῆς θρησκευτικῆς γραμματείας, τὰ δεῦτερα δὲν ἀπορρίπτονται οὔτε καταδικάζονται ὡς ψευδεπίγραφα. Ὁ συγγραφέας, μάλιστα, τοῦ Δ΄ Ἑσδρας προσπαθεῖ, ὡπως ἀναφέρθηκε, νὰ συνδέσει καὶ τὰ υπόλοιπα βιβλία με τὴν αὐθεντία

⁷ Σταύρος Καλαντζάκης, *Εἰσαγωγή στὴν Παλαιὰ Διαθήκη*, Α΄ Γενικὴ Εἰσαγωγή, Θεσσαλονίκη 1985, σελ. 75.

⁸ Νικόλαος Παπαδόπουλος, *Τὰ δευτεροκανονικὰ τεμάχια τοῦ βιβλίου τοῦ Δανιὴλ*, Ἀθήνα 1985, σελ. 6-7.

του Έσδρα, ενώ ο Ιώσηπος χρησιμοποιεί στα έργα του συχνά ως πηγές και παραθέτει ακόμη και κατά λέξη χωρία από βιβλία τα οποία δεν ανήκουν στα κανονικά, όπως π.χ. τις ελληνικές προσθήκες στο βιβλίο *Εσθήρ* (Ιουδ. Αρχαιολ. XI 216-219 και 273-283), το *Α΄ Μακκαβαίων* (Ιουδ. Αρχαιολ. XII 5-13 και XIII 1-6) και το *Α΄ Έσδρας* (Ιουδ. Αρχαιολ. XI, I 1-5) και μάλιστα φαίνεται ότι τα δέχεται ως “ιερά”⁹.

Σημαντικό πάντως ρόλο στην οριστικοποίηση του κανόνα της ιουδαϊκής Βίβλου φαίνεται ότι έπαιξε και η ραβινική Σύνοδος της Ιάμνειας της Παλαιστίνης του 90/100 μ.Χ. Η σύνοδος δεν προχώρησε σε καταρτισμό κανόνα, αλλά θεωρώντας τον δεδομένο, ασχολήθηκε με ζητήματα που αφορούσαν τη δημόσια ανάγνωση ορισμένων βιβλίων ή μερών τους, τη θέση τους στον κανόνα, κλπ. Γεγονός είναι όμως ότι μετά τη σύνοδο αυτήν τα εκτός του κανόνα έργα θεωρούνταν ως “ού κείμενα”, δηλαδή ανύπαρκτα¹⁰. Έτσι, η ως ένα βαθμό ανεκτική απέναντι στα βιβλία που δεν συμπεριλαμβάνονται στον κανόνα στάση των ιουδαίων συγγραφέων διαφοροποιείται κατά τη μετά τον α΄ μ.Χ. αιώνα περίοδο. Σημαντικό ρόλο σ’ αυτό φαίνεται ότι έπαιξε η ίδρυση στο μεταξύ της χριστιανικής Εκκλησίας και η εξάπλωση του χριστιανισμού. Η ευρεία διάδοση της *Μετάφρασης των Εβδομήκοντα* στον ελληνόφωνο ιουδαϊσμό της διασποράς διευκόλυνε σε πολύ μεγάλο βαθμό τη χριστιανική ιεραποστολή. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να υιοθετηθεί η μετάφραση αυτή από την Εκκλησία ως η ιερή Βίβλος της, χωρίς ωστόσο να οριοθετηθεί από την αρχή σαφώς ο αριθμός των βιβλίων που αυτή περιέχει. Η υιοθέτηση όμως των Ο΄ από τους χριστιανούς οδήγησε την ιουδαϊκή Συναγωγή, στο πλαίσιο του ανταγωνισμού της προς τη χριστιανική Εκκλησία, στην απόρριψη και τελικά στην καταδίκη της συγκεκριμένης μετάφρασης και επομένως και των επιπλέον από τον ιουδαϊκό κανόνα βιβλίων που αυτή περιείχε. Η πρώτη μαρτυρία για αποδοκιμασία της *Μετάφρασης των Εβδομήκοντα* από τον ιουδαϊσμό προέρχεται από το χριστιανό απολογητή και μάρτυρα Ιουστίνο στο έργο του *Διάλογος προς Τρύφωνα*¹¹. Από την ίδια εποχή περίπου (τέλη του β΄ μ.Χ. αιώνα) φαίνεται να προέρχεται και ο κατάλογος των 24 κανονικών βιβλίων με τα ονόματα των

⁹ Βλ. αναλυτικότερα: Νικόλαος Παπαδόπουλος, *Τα δευτεροκανονικά τεμάχια του βιβλίου του Δανιήλ*, Αθήνα 1985, σελ. 9-13.

¹⁰ Elias Oikonomos, *Die Bedeutung der deuterokanonischen Schriften in der orthodoxen Kirche*, στο Siegfried Meurer (εκδ.), *Die Apokryphen im Ökumenischen Horizont*, Stuttgart, σελ. 28.

¹¹ PG 6,636A, 641B.

“συγγραφέντων” τους που διασώζει η ταλμουδική παράδοση (Baba Bathra 14b-15a).

Παρ’ όλα αυτά, και παρά την οριστική διαμόρφωση του κανόνα, το θέμα εξακολουθεί να προκαλεί συζητήσεις¹². Από την άλλη μεριά συνεχίζεται κατά τους επόμενους αιώνες και η έμμεση αναγνώριση από τον ιουδαϊσμό και των εκτός του κανόνα ιερών βιβλίων, όπως αποδεικνύεται από το *Ταλμούδ*, στο οποίο παρατίθενται, και συχνά σχολιάζονται, κείμενα που προέρχονται από βιβλία που δεν συμπεριλαμβάνονται στον ιουδαϊκό κανόνα¹³.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι στη γραμματεία του ιουδαϊσμού, όταν γίνεται λόγος για κανόνα των ιερών βιβλίων, δηλώνεται κατηγορηματικώς ότι αυτός περιλαμβάνει 22 ή 24 (=39) μόνο βιβλία, στην πράξη όμως υπάρχει έμμεση αναγνώριση ως ιερών και άλλων, επιπλέον βιβλίων.

Στη σημερινή του μορφή ο κανόνας της ιουδαϊκής Συναγωγής, όπως αυτός παγιώθηκε μετά τον 1^ο μ.Χ. αιώνα, περιλαμβάνει 39 βιβλία, τα οποία κατανέμει σε τρεις ομάδες: “Νόμος”, “Προφήτες” (με δύο υποομάδες βιβλίων, “Προγενέστεροι” και “Μεταγενέστεροι Προφήτες”) και “Αγιόγραφα”. Τα βιβλία που περιλαμβάνονται στις τρεις αυτές ομάδες παρουσιάζονται αναλυτικά στον παρακάτω πίνακα:

ΝΟΜΟΣ	ΠΡΟΦΗΤΕΣ	ΑΓΙΟΓΡΑΦΑ
Στην αρχή	<i>Προγενέστεροι</i>	Ψαλμοί
Και αυτά τα ονόματα	Ιησούς	Ιώβ
Και κάλεσε	Κριτές	Παροιμίες
Στην έρημο	Α΄ Σαμουήλ	Ρουθ**
Αυτοί οι λόγοι	Β΄ Σαμουήλ	Άσμα Ασμάτων**
	Α΄ Βασιλέων	Εκκλησιαστής**
	Β΄ Βασιλέων	Θρήνοι**
	<i>Μεταγενέστεροι</i>	Εσθήρ**
	Ησαΐας	Δανιήλ
	Ιερεμίας	Έσδρας
	Ιεζεκιήλ	Νεεμίας

¹² Το *Ταλμούδ* διασώζει αρκετές διαφωνίες ραβίνων σχετικά με το πρόβλημα της δημόσιας ανάγνωσης ορισμένων βιβλίων, όπως π.χ. τα *Άσμα Ασμάτων* (Jaddajim III 5, Megilla 7a), *Εκκλησιαστής* (Jaddajim III 5, Sabbath 30a.b.), *Παροιμίες* (Sabbath 30a.b.), *Ιεζεκιήλ* (Sabbath 13b, Chagiga 13a, Menachot 45a), *Εσθήρ* (Sanhedrin 100a) και *Ρουθ* (Megilla 7a).

¹³ Βλ. αναλυτικότερα: Νικόλαος Παπαδόπουλος, *Τα δευτεροκανονικά τεμάχια του βιβλίου του Δανιήλ*, Αθήνα 1985, σελ. 13-16.

	Ωσπέ	Α' Χρονικών
	Ιωήλ	Β' Χρονικών
	Αμώς	
	Οβδιού	
	Ιωνάς	
	Μιχαίας	
	Ναούμ	
	Αβακκούκ	
	Σοφονίας	
	Αγγαίος	
	Ζαχαρίας	
	Μαλαχίας	
<p>Η ονομασία των βιβλίων του "Νόμου" ακολουθεί την αρχαία παράδοση της Μεσοποταμίας να τιτλοφορούνται τα λογοτεχνικά έργα από τις πρώτες λέξεις του κειμένου τους.</p> <p>** Τα βιβλία <i>Ρουθ</i>, <i>Άσμα Ασμάτων</i>, <i>Εκκλησιαστής</i>, <i>Θρήνοι</i> και <i>Εσθήρ</i>, αποτελούν τη συλλογή "Πέντε κύλινδροι", των βιβλίων, δηλαδή, που διαβάζονται στη Συναγωγή κατά τις μεγάλες γιορτές του ιουδαϊσμού.</p>		

Ο Κανόνας της Εκκλησίας Για τη χριστιανική Εκκλησία η συγκρότηση του κανόνα της Παλαιάς Διαθήκης υπήρξε περισσότερο περίπλοκη. Η ευρεία διάδοση της *Μετάφρασης των Εβδομήκοντα* στον ελληνόφωνο ιουδαϊσμό της διασποράς προς τον οποίο αρχικά στράφηκε η χριστιανική ιεραποστολή, η ευρύτατη χρήση της μετάφρασης αυτής από τους συγγραφείς της *Καινής Διαθήκης* και η εμφανής επίδρασή τους από βιβλία που δεν περιλαμβάνονται στον ιουδαϊκό κανόνα μαρτυρούν ότι δεν τίθεται θέμα αυστηρά παγιωμένου και κλειστού κανόνα της *Παλαιάς Διαθήκης* για την πρώτη χριστιανική Εκκλησία, η οποία υιοθέτησε τους Ό ως την ιερή Βίβλο της, χωρίς ωστόσο να οριοθετήσει από την αρχή σαφώς τον αριθμό των βιβλίων που αυτή περιέχει. Το ίδιο ισχύει και για τους χριστιανούς συγγραφείς των τεσσάρων πρώτων αιώνων, οι οποίοι στο σύνολό τους σχεδόν κάνουν αδιάκριτα χρήση τόσο των κανονικών βιβλίων της *Παλαιάς Διαθήκης* όσο και των εκτός του ιουδαϊκού κανόνα ευρισκομένων, τα οποία θεωρούν ως Αγία Γραφή. Από τη διαπίστωση αυτή θα μπορούσε να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι η αρχαία Εκκλησία αποδεχόταν έναν ευρύτερο από τη Συναγωγή κανόνα ή ότι δεν έθετε θέμα κανόνα, όμως οι ελάχιστες αλλά πάρα πολύ χαρακτηριστικές εξαιρέσεις εγείρουν ερωτηματικά.

Πρώτος ο Μελίτων Σάρδεων (+ 180 μ.Χ.) αναφέρεται σε κανόνα της Παλαιάς Διαθήκης σε μια επιστολή του προς τον Ονήσιμο, την

οποία διασώζει ο Ευσέβιος στην Εκκλησιαστική Ιστορία του¹⁴. Ο κατάλογος των βιβλίων που παραθέτει ο Μελίτων περιέχει τον ίδιο αριθμό με τον ιουδαϊκό κανόνα έργων, αλλά εξαιρεί την *Εσθήρ* και προσθέτει τη *Σοφία Σολομώντος*.

Στο μεταξύ η αντιπαράθεση ιουδαϊσμού - χριστιανισμού, για την οποία έγινε λόγος παραπάνω, και η πολεμική των ιουδαίων κατά ορισμένων βιβλίων προκαλεί και μεταξύ των χριστιανών συγγραφέων αμφιβολίες σχετικά με την αυθεντικότητα των έργων αυτών. Ο Ιούλιος Αφρικανός (γ' μ.Χ. αιώνας), για παράδειγμα, απορρίπτει την *Ιστορία της Σωσάννας*¹⁵, που στους Ο' συνεκδίδεται με το βιβλίο *Δανιήλ*, γεγονός που προκαλεί την αντίδραση του Ωριγένη. Η απάντηση του Ωριγένη¹⁶ προς τον Ιούλιο Αφρικανό παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, γιατί ξεκαθαρίζει για πρώτη φορά τη σημασία του όρου "ἀπόκρυφον" που αργότερα θα χρησιμοποιηθεί για το χαρακτηρισμό των βιβλίων που δεν έγιναν δεκτά στον κανόνα της Αγίας Γραφής. Ο Ωριγένης χρησιμοποιεί τον όρο αυτόν, όπως και το συνώνυμό του "ἀπόρρητον" για το χαρακτηρισμό κειμένων τα οποία δεν προορίζονται για δημόσια χρήση ή ανάγνωση, χωρίς όμως να εμπεριέχεται στους χαρακτηρισμούς αυτούς κάποια άμεση αμφισβήτηση της αυθεντικότητας ή της αξιοπιστίας των συγκεκριμένων κειμένων¹⁷. Ο ίδιος προτείνει παράλληλα, για λόγους τακτικής, να μη χρησιμοποιούνται από τους χριστιανούς τα βιβλία που δεν περιέχονται στον ιουδαϊκό κανόνα κατά τις συζητήσεις με τους ιουδαίους¹⁸. Το τελευταίο αυτό καθιστά σαφές ότι, μέχρι εκείνη τουλάχιστον την εποχή, θέμα κανόνα της Παλαιάς Διαθήκης δεν τίθεται για την Εκκλησία, παρά μόνο στο πλαίσιο του διαλόγου με τον ιουδαϊσμό. Οι τοποθετήσεις συνόδων και εκκλησιαστικών συγγραφέων πάνω στο θέμα αυτό ποικίλουν ανάλογα με τα προκύπτοντα κάθε φορά προβλήματα.

Σε συνοδικό επίπεδο συζητείται για πρώτη φορά το θέμα του κανόνα της Αγίας Γραφής κατά την τοπική Σύνοδο της Λαοδικείας,

---

¹⁴ PG 20,396C-397A.

¹⁵ ΒΕΠΕΣ 17,167-168.

¹⁶ ΒΕΠΕΣ 16,350-362.

¹⁷ Elias Oikonomos, *Die Bedeutung der deuterokanonischen Schriften in der orthodoxen Kirche*, στο Siegfried Meurer (εκδ.), *Die Apokryphen im Ökumenischen Horizont*, Stuttgart, σελ. 29.

¹⁸ ΒΕΠΕΣ 16,353.

γύρω στο 360 μ.Χ. Με τους κανόνες νθ' και ζ'¹⁹ η σύνοδος απαγορεύει την ανάγνωση στην εκκλησία “άκανονίστων” βιβλίων και απαριθμεί τα κανονικά. Ο αριθμός των κανονικών βιβλίων της *Παλαιάς Διαθήκης* ανέρχεται σε 22, όσα δηλαδή και του ιουδαϊκού κανόνα κατά την αρίθμηση της εποχής, αλλά μαζί με το βιβλίο *Ιερεμίας* συναριθμείται και το βιβλίο *Βαρούχ* και μαζί με το *Θρήνοι* συναριθμείται και η *Επιστολή Ιερεμίου*.

Λίγα χρόνια αργότερα, ο Μ. Αθανάσιος με την 39η εορταστική επιστολή του του έτους 367 μ.Χ. επανέρχεται στο ζήτημα του κανόνα της Αγίας Γραφής, καθορίζοντας και αυτός τον αριθμό των βιβλίων της *Παλαιάς Διαθήκης* σε 22²⁰. Ο κατάλογος των βιβλίων που παραθέτει ο Μ. Αθανάσιος είναι παρόμοιος με εκείνον της Συνόδου της Λαοδικείας, συμπεριλαμβάνει δηλαδή στα κανονικά τα βιβλία *Βαρούχ* και *Επιστολή Ιερεμίου*, αλλά παραλείπει το βιβλίο της *Εσθήρ*. Ο αριθμός παραμένει 22, επειδή αριθμεί ως ξεχωριστά βιβλία τα *Κριταί* και *Ρουθ*. Όμως, για “μεγαλύτερη ακρίβεια”, όπως σημειώνει χαρακτηριστικά, αναφέρει στην επιστολή του και τα βιβλία *Σοφία Σολομώντος*, *Σοφία Σειράχ*, *Εσθήρ*, *Ιουδίθ* και *Τωβίας*, τα οποία χαρακτηρίζει «ού κανονιζόμενα μὲν, τετυπωμένα δὲ παρὰ τῶν πατέρων ἀναγινώσκεσθαι τοῖς ἄρτι προσερχομένοις καὶ βουλομένοις κατηχεῖσθαι τὸν τῆς εὐσεβείας λόγον». Από τη φράση αυτή προήλθε ο χαρακτηρισμός “αναγινωσκόμενα” για τα εκτός του ιουδαϊκού κανόνα βιβλία. Τα βιβλία αυτά τα διακρίνει σαφώς ο Μ. Αθανάσιος από τα υπόλοιπα, τα οποία χαρακτηρίζει ως “ἀπόκρυφα”. Από την εποχή αυτήν ο όρος “ἀπόκρυφα” δεν δηλώνει πλέον απλώς αποκλεισμένα από τη δημόσια χρήση ή ανάγνωση βιβλία, αλλά βιβλία άγνωστης προέλευσης και επομένως μη αυθεντικά²¹. Παρά τον περιορισμό όμως των κανονικών βιβλίων της Παλαιάς Διαθήκης σε 22, ο ίδιος ο Μ. Αθανάσιος χρησιμοποιεί στα συγγράμματά του όλα σχεδόν τα “αναγινωσκόμενα” βιβλία αδιάκριτα²².

Προς εντελώς διαφορετική κατεύθυνση κινήθηκε η Σύνοδος της Ρώμης του 382 μ.Χ. που συγκλήθηκε επί πάπα Δαμάσου Α' (366-384

¹⁹ Γ.Α. Ράλλης – Μ. Ποτλής, *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων των τε αγίων και πανευφήμων αποστόλων και των ιερών οικουμενικών και τοπικών συνόδων και των κατά μέρος αγίων πατέρων*, Τόμ. 3, Αθήνα 1853, σελ. 225.

²⁰ PG 26,1176B-1180A και 1436B-1440A· πρβλ. PG 28,284A-289D, 296A-384C.

²¹ Elias Oikonomos, *Die Bedeutung der deuterokanonischen Schriften in der orthodoxen Kirche*, στο Siegfried Meurer (εκδ.), *Die Apokryphen im Ökumenischen Horizont*, Stuttgart.

²² Βλ. αναλυτική παρουσίαση των σχετικών παραθεμάτων: Νικόλαος Παπαδόπουλος, *Τα δευτεροκανονικά τεμάχια του βιβλίου του Δανιήλ*, Αθήνα 1985, σελ. 45-47, σημ. 169.

μ.Χ.) και εξέδωσε το *Decretum de libris recipientis et non recipientis*²³. Στο κείμενο αυτό, γνωστό ως *Decretum Gelasianum*, λόγω λανθασμένης απόδοσής του στον πάπα Γελάσιο, απαριθμούνται για πρώτη φορά ως κανονικά και βιβλία που δεν συμπεριλαμβάνονται στον ιουδαϊκό κανόνα, με εξαίρεση το Α΄ Έσδρας και το Γ Μακκαβαίων.

Η παραπάνω απόφαση είχε προφανώς τοπικό χαρακτήρα και ισχύ, καθώς στην Ανατολή εξακολουθεί να ισχύει η παράδοση που καθιερώθηκε από τη Σύνοδο της Λαοδικείας. Έτσι, ο Κύριλλος Ιεροσολύμων (312-386 μ.Χ.) επανερχόμενος δύο χρόνια αργότερα, το 384 μ.Χ., με τη Δ΄ Κατήχησή του²⁴ στο ζήτημα του κανόνα της Αγίας Γραφής επαναλαμβάνει τον κατάλογο της Συνόδου της Λαοδικείας, σημειώνοντας όμως και αυτός ότι «τὰ δὲ λοιπὰ ἔξω κείσθω ἐν δευτέρῳ». Από τη φράση αυτήν προήλθε ο χαρακτηρισμός, που επικράτησε αργότερα στη Δύση, “δευτεροκανονικά” για τα εκτός του ιουδαϊκού κανόνα βιβλία. Στην ίδια γραμμή κινούνται και ο Γρηγόριος Θεολόγος (328-390 μ.Χ.)²⁵ και ο Αμφιλόχιος Ικονίου (342-395 μ.Χ.)²⁶, οι οποίοι παραθέτουν τον κατάλογο του Μ. Αθανασίου. Και αυτοί οι συγγραφείς όμως δεν κάνουν στην πράξη διάκριση μεταξύ των ιερών βιβλίων που χρησιμοποιούν στα έργα τους. Επίσης ο Επιφάνειος Κωνσταντίας (Σαλαμίνας) της Κύπρου (315-403 μ.Χ.), συνεχίζοντας την παράδοση των προηγούμενων, κάνει λόγο για κανόνα 22 βιβλίων της Παλαιάς Διαθήκης, στα οποία συμπεριλαμβάνονται τα *Βαρούχ* και *Επιστολή Ιερεμίου*. Από τα υπόλοιπα αναφέρει μόνον τα *Σοφία Σολομώντος* και *Σοφία Σειράχ*, τα οποία χαρακτηρίζει “χρήσιμα” και “ωφέλιμα” αλλά εκτός του αριθμού των κανονικών²⁷. Ακόμη πιο ριζοσπαστική, τέλος, εμφανίζεται η άποψη του Θεοδώρου Μοψουεστίας (350-428 μ.Χ.), ο οποίος δέχεται στενότερο και από τον ιουδαϊκό κανόνα, αποκλείοντας από αυτόν τα βιβλία *Ιώβ*, *Άσμα Ασμάτων*, *Εκκλησιαστής*, *Α΄ - Β΄ Παραλειπομένων*, *Έσδρας*, *Νεεμίας* και *Εσθήρ*²⁸.

Αλλά και στη Δύση ο στενός κανόνας της Παλαιάς Διαθήκης έχει σημαντικούς υποστηρικτές. Έτσι, ο Ιλάριος Πικταβίου (315-367 μ.Χ.)

²³ PL 19,791-793 και 59,157-159 και 166-168.

²⁴ PG 33,493C-501A.

²⁵ PG 37,472A-474A ή PG 138,924ABC (και PG 38,841-846).

²⁶ PG 37,1593A-1598A ή PG 138,925C-928D.

²⁷ PG 41,213AB. PG 42,560D-561A. PG 43,244AC.

²⁸ Νικόλαος Παπαδόπουλος, *Τα δευτεροκανονικά τεμάχια του βιβλίου του Δανιήλ*, Αθήνα 1985, σελ. 49.

απαριθμεί 22 βιβλία της *Παλαιάς Διαθήκης*, παραδέτει όμως και την άποψη που διατυπώνεται από συγχρόνους του ότι θα πρέπει σε αυτά να προστεθούν και τα βιβλία *Τωβίτ* και *Ιουδίθ*, ώστε ο αριθμός τους να είναι ίσος προς τα 24 γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου²⁹. Την ίδια προτίμηση προς το στενό κανόνα δείχνει και ο Ρουφίνος (315-411 μ.Χ.), ο οποίος διακρίνει τα κανονικά βιβλία από τα υπόλοιπα αναγιγνωσκόμενα στην εκκλησία, για τα οποία χρησιμοποιεί το χαρακτηρισμό “εκκλησιαστικά” (...et alii libri sunt, qui non canonici sed ecclesiastici...) ³⁰. Αυστηρότερη γραμμή φαίνεται να υιοθετεί ο Ιερώνυμος (345-420 μ.Χ.), ο οποίος χαρακτηρίζει απερίφραστα τα εκτός του ιουδαϊκού κανόνα βιβλία ως “απόκρυφα” (quidquid extra hos est, inter apocrypha esse ponendum)³¹, αλλά αναφέρει και την εκκλησιαστική πράξη να διαβάζονται τα μη συναριθμούμενα στα κανονικά βιβλία *Σοφία Σειράχ*, *Σοφία Σολομώντος*, *Ιουδίθ*, *Τωβίτ* και *Μακκαβαίων*³². Σε αυτήν την άποψη του Ιερωνύμου θα στηριχτεί αργότερα η προτεσταντική παράδοση για το χαρακτηρισμό των βιβλίων αυτών ως “αποκρύφων”.

Παρά την εκπεφρασμένη στην Ανατολή προτίμηση προς τον ιουδαϊκό κανόνα (με μικρές παραλλαγές) και τις παρόμοιες απόψεις που διατυπώνονται από εκκλησιαστικούς συγγραφείς της λατινικής παράδοσης, στη Δύση αρχίζει να διαμορφώνεται μια τάση προτίμησης προς έναν ευρύτερο κανόνα. Έτσι, δέκα περίπου χρόνια μετά τη Σύνοδο της Ρώμης που αναγνώρισε ως κανονικά περισσότερα βιβλία, συγκαλείται το 393 μ.Χ. στην Ιπώνα νέα σύνοδος, η οποία, προκειμένου να ανατρέψει την άποψη που δημιουργήθηκε από τα συγγράμματα του Ιερωνύμου ότι τα εκτός του ιουδαϊκού κανόνα βιβλία είναι απόκρυφα, τα αναγνώρισε ως κανονικά και άγια (κανόνας λς'). Τον σχετικό κανόνα της Συνόδου της Ιπώνας επικύρωσε λίγα χρόνια αργότερα, το 397 μ.Χ., η Γ' Σύνοδος της Καρθαγένης (κανόνας μζ'). Δυστυχώς η αρχική μορφή των αποφάσεων των συνόδων αυτών δεν είναι με βεβαιότητα γνωστή, οπότε το μόνο που μπορεί να υποστηριχτεί είναι ότι δέχτηκαν ευρύτερο από τον ιουδαϊκό κανόνα της Παλαιάς

²⁹ Prolegomena in Psalmos, PL IX,241.

³⁰ Rufini, Aquileiensis presbyterii, Commentario in Symbolum Apostolorum 37, PL XXI, 373C-374B.

³¹ Praefatio Hieronymi in librum Tobiae, PL XXIX,23.

³² S. Eusebii Hieronymi, Praefatio in libros Salomonis, PL XXVIII,1306-1308. Epistolae 53, Ad Paulinum 8, PL XXII,545-549. πρβλ. Synopsis divinae bibliothecae ex epistola Hieronymi ad Paulinam desympta, PL XXVIII, 173-178.

Διαθήκης³³. Τελικά τις αποφάσεις των συνόδων Ιππώνος και Καρθαγένης επικύρωσε νέα σύνοδος, επίσης στην Καρθαγένη, το 419 μ.Χ., η οποία εξέδωσε νέο κατάλογο των βιβλίων της Αγίας Γραφής (κανόνας κδ'/λβ')³⁴. Το κατά πόσον ο κατάλογος αυτός είναι ταυτόσημος με εκείνους των δύο προηγούμενων συνόδων δεν μπορεί να λεχθεί με βεβαιότητα³⁵. Παρ' όλα αυτά η απόφαση της συγκεκριμένης συνόδου έχει ιδιαίτερη σημασία για την ιστορία του ζητήματος του κανόνα της Αγίας Γραφής, γιατί εκφράζεται σε αυτήν σαφώς η πρόθεση των συνέδρων να θέσουν οριστικό τέλος στις σχετικές συζητήσεις, απαγορεύοντας την ανάγνωση στην εκκλησία "ως θείων γραφών" οποιουδήποτε βιβλίου "εκτός των κανονικών γραφών", τις οποίες απαριθμεί. Όμως ούτε από τον κατάλογο αυτόν μπορεί να εξαχθεί κάποιο ασφαλές συμπέρασμα σχετικά με τον αριθμό των βιβλίων της *Παλαιάς Διαθήκης*, λόγω των ασαφειών που περιέχει και των διαφορών που υπάρχουν ανάμεσα στην ελληνική και λατινική έκδοσή του³⁶. Έτσι, το μόνο βέβαιο συμπέρασμα παραμένει ότι η Σύνοδος της Καρθαγένης του 419 μ.Χ. δέχεται έναν ευρύτερο από τον ιουδαϊκό κανόνα της *Παλαιάς Διαθήκης*, με εξαίρεση τα βιβλία *Σοφία Σειράχ* και *Γ Μακκαβαίων*.

Από αυτήν την εποχή (έ' μ.Χ. αιώνας) προέρχονται και οι λεγόμενοι *Κανόνες τῶν ἁγίων καὶ πανευφήμων Ἀποστόλων*, οι οποίοι αποφαίνονται επίσης υπέρ ενός ευρύτερου κανόνα, όχι μόνο για την

---

³³ Βλ. Παναγιώτης Μπούμης, *Οι κανόνες της Εκκλησίας περί του κανόνα της Αγ. Γραφής*, Αθήνα 1986, σελ. 23, σημ. 2, 6 και σελ. 105.

³⁴ Γ.Α. Ράλλης – Μ. Ποτλής, *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων των τε αγίων και πανευφήμων αποστόλων και των ιερών οικουμενικών και τοπικών συνόδων και των κατά μέρος αγίων πατέρων*, Τόμ. 3, Αθήνα 1853, σελ. 368-369.

³⁵ Παναγιώτης Μπούμης, *Οι κανόνες της Εκκλησίας περί του κανόνα της Αγ. Γραφής*, Αθήνα 1986, σελ. 24, σημ. 4.

³⁶ Συγκεκριμένα, η σύνοδος αναγνωρίζει σαφώς ως κανονικά τα εκτός του ιουδαϊκού κανόνα βιβλία *Α' Εσδρας*, *Τωβίτ* και *Ιουδίθ*. Πολύ πιθανό φαίνεται επίσης ότι αναγνωρίζει, αν και δεν τα κατονομάζει, τα βιβλία *Βαρούχ* και *Επιστολή Ιερεμίου*, όπως προκύπτει από τη διαπίστωση ότι δεν κατονομάζει ούτε το βιβλίο *Θρήνοι*, αλλά αναφέρει γενικώς "Ιερεμίας". Ασαφής όμως είναι η έκφραση "Σολομώντος βιβλοι πέντε", εφόσον είναι γνωστό ότι κατά παράδοση στον Σολομώντα αποδίδονταν, εκτός από τα τρία βιβλία του ιουδαϊκού κανόνα (*Παροιμίες*, *Εκκλησιαστής* και *Ασμα Ασμάτων*), ένα μόνον επιπλέον βιβλίο, το *Σοφία Σολομώντος*. Αβεβαιότητα, τέλος, επικρατεί και σχετικά με τα βιβλία *Α' - Β' Μακκαβαίων*, τα οποία περιλαμβάνονται στη λατινική έκδοση του κειμένου της απόφασης, αλλά παραλείπονται από την ελληνική. Βλ. αναλυτικότερα: Παναγιώτης Μπούμης, *Οι κανόνες της Εκκλησίας περί του κανόνα της Αγ. Γραφής*, Αθήνα 1986, σελ. 106εξ.

Παλαιά αλλά και για την *Καινή Διαθήκη*, συνυπολογίζοντας στα βιβλία της τις *Επιστολές Κλήμεντος* και τις *Αποστολικές Διαταγές* (κανόνας πέ').

Στους αιώνες όμως που ακολουθούν, και παρά την απόφαση της Συνόδου της Καρθαγένης, το θέμα εξακολουθεί να παραμένει ανοικτό. Έτσι, ο Ιουνίλιος ο Αφρικανός (+περίπου 550 μ.Χ.) ακολουθεί την άποψη του Θεοδώρου Μοψουεστίας περί στενότερου από τον ιουδαϊκό κανόνα³⁷. Μισόν αιώνα αργότερα, ο πάπας Γρηγόριος ο Μέγας ο Διάλογος (590-604 μ.Χ.) επανέρχεται στο θέμα, διακρίνοντας τα βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης σε “κανονικά” και «libros non canonicos sed tamen ad aedificationem Ecclesiae editos»³⁸.

Οριστικό τέρμα στις σχετικές με τον κανόνα της Αγίας Γραφής συζητήσεις θέτει η λεγόμενη Πενθέκτη εν Τρούλλω Οικουμενική Σύνοδος του 691 μ.Χ. στην Κωνσταντινούπολη, χωρίς εντούτοις να λάβει σαφείς αποφάσεις σε ό,τι αφορά τον κανόνα της Παλαιάς Διαθήκης. Συγκεκριμένα, η σύνοδος επικύρωσε με το β' κανόνα της τους λεγόμενους Αποστολικούς Κανόνες, τους κανόνες των συνόδων Λαοδικείας και Καρθαγένης, καθώς και τους κανόνες των Μ. Αθανασίου, Γρηγορίου του Θεολόγου και Αμφιλοχίου Ικονίου, χωρίς όμως να συζητήσει τις μεταξύ τους διαφορές ούτε να απαριθμήσει αναλυτικά τα βιβλία που συγκροτούν την *Παλαιά Διαθήκη*. Αυτό σημαίνει ότι για τη σύνοδο δεν τίθεται πλέον ουσιαστικό θέμα κανόνα της *Παλαιάς Διαθήκης*, οπότε νομιμοποιεί όλες τις υφιστάμενες σχετικές τοπικές παραδόσεις, χωρίς προσπάθεια ενοποίησης.

Πάντως η παλιά ανατολική παράδοση προτίμησης προς το στενό κανόνα εξακολουθεί να εκπροσωπείται και μετά την απόφαση της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου. Ο Ιωάννης ο Δαμασκηνός (680-755μ.Χ.) αφιερώνει ένα κεφάλαιο του έργου του *Έκδοσις ακριβής τῆς Ὀρθοδόξου Πίστεως* στο θέμα Αγία Γραφή, όπου παρουσιάζει αναλυτικά τα βιβλία της *Παλαιάς Διαθήκης* εξηγώντας το σύστημα αρίθμησης τους σύμφωνα με τα γράμματα του εβραϊκού αλφαβήτου³⁹.

Από την παραπάνω ιστορική επισκόπηση προκύπτει ότι ο κανόνας της *Παλαιάς Διαθήκης* δεν αποτέλεσε ποτέ κατά την πρώτη χιλιετία του χριστιανισμού εσωτερικό πρόβλημα της Εκκλησίας, η οποία παρέλαβε και ερμήνευσε χριστολογικά σύνολη την πνευματική

³⁷ Junilii, Episcopi Africani, De partibus divinae legis, lib. I,6εξ, PL LXVIII,19εξ.

³⁸ Moraliū Libri sive expositio in Librum b. Job XIX 21,13, PL LXXVI,119.

³⁹ Ιωάννου Δαμασκηνού, *Έκδοσις ακριβής της Ὀρθοδόξου Πίστεως*, Κείμενο-Μετάφραση-Εισαγωγή-Σχόλια Νίκου Ματσούκα, Θεσσαλονίκη 1976, σελ. 400.

παραγωγή του προχριστιανικού ιουδαϊσμού. Θέμα κανόνα της Αγίας Γραφής τέθηκε για την Εκκλησία μόνο στο πλαίσιο της αντιπαράθεσής της είτε προς τον ιουδαϊσμό αρχικά είτε προς τους αιρετικούς στη συνέχεια. Οι σχετικές αποφάσεις υπαγορεύονταν από τις κάθε φορά επικρατούσες κατά τόπους συνθήκες και τα προβλήματα που έπρεπε να αντιμετωπιστούν. Έτσι, ενώ η Εκκλησία στο εσωτερικό της δεν αντιμετώπιζε πρόβλημα κανόνα της Αγίας Γραφής, στην προς τα έξω έκφρασή της αναγκαζόταν να περιορίζει κατά περίπτωση τον αριθμό των βιβλίων, είτε για να εξυπηρετήσει τις ανάγκες του διαλόγου με τον ιουδαϊσμό είτε για να αποτρέψει τη διάδοση αιρετικών διδασκαλιών που στηρίζονταν σε άγνωστης ή αμφίβολης προέλευσης ψευδεπίγραφα έργα. Αυτό αποδεικνύεται από το γεγονός ότι ακόμη και οι εκκλησιαστικοί συγγραφείς που τάσσονται σαφώς υπέρ του στενού ιουδαϊκού κανόνα, στα συγγράμματά τους που απευθύνονται προς τους πιστούς κάνουν ευρύτατη χρήση όλων των ιουδαϊκών γραφών, ανεξάρτητα από το αν αυτές περιέχονται στον κανόνα που οι ίδιοι προτείνουν ή όχι. Στο ίδιο συμπέρασμα οδηγεί και η διαπίστωση ότι αρκετές από τις γιορτές που θέσπισε η Εκκλησία στηρίζονται σε γεγονότα που περιγράφονται σε έργα τα οποία ποτέ δεν έγιναν δεκτά ούτε στον ευρύτερο κανόνα. Το ίδιο ισχύει και για την υμνογραφία και την εικονογραφία της Εκκλησίας, η οποία συχνά εμπνέεται και αντλεί τα θέματά της από εκτός του κανόνα βιβλία. Από την άλλη μεριά, το γεγονός ότι η Ανατολή υπήρξε ο χώρος όπου διεξήχθησαν οι περισσότερες θεολογικές συζητήσεις και εκδηλώθηκαν οι περισσότερες αιρέσεις εξηγεί την τάση προτίμησης προς το στενό κανόνα που εμφανίζουν οι συγγραφείς της περιοχής.

Το μεγάλο σχίσμα μεταξύ Ανατολικής και Δυτικής Εκκλησίας και τα τραγικά για την Ανατολή γεγονότα που ακολούθησαν (σταυροφορίες, τουρκοκρατία) δεν άφησαν χώρο για συζητήσεις γύρω από το θέμα του κανόνα των βιβλίων της *Παλαιάς Διαθήκης*. Άλλωστε μία χιλιετία χριστιανισμού ήταν αρκετή, ώστε να παγιωθούν οι σχετικές κατά τόπους παραδόσεις και να μην αποτελούν πλέον αντικείμενο συζητήσεων. Το ζήτημα του κανόνα της *Παλαιάς Διαθήκης* ξανατέθηκε στη Δύση κατά το 15^ο μ.Χ. αιώνα με αφορμή τη Μεταρρύθμιση και στην Ανατολή έναν αιώνα αργότερα, αλλά κάτω από εντελώς διαφορετικές προϋποθέσεις από εκείνες του παρελθόντος.

Στη Δύση, ο ζήλος των μεταρρυθμιστών για επιστροφή στις αυθεντικές πηγές της πίστης οδήγησε στην αναγνώριση από τις προτεσταντικές Εκκλησίες του εβραϊκού κειμένου της Παλαιάς Διαθήκης ως του μόνου αυθεντικού και, επομένως, στην υιοθέτηση του

στενού ιουδαϊκού κανόνα. Τα εκτός του κανόνα αυτού βιβλία που αναγνώριζε η Εκκλησία της Δύσης ονομάστηκαν “απόκρυφα” και τα υπόλοιπα “ψευδεπίγραφα”. Παρ’ όλα αυτά και παρά τον υποτιμητικό χαρακτηρισμό “απόκρυφα”, η λουθηρανική παράδοση δεν απέκλεισε εντελώς την ανάγνωση των βιβλίων αυτών, τα οποία μέχρι σήμερα συμπεριλαμβάνονται συχνά σε εκδόσεις της Βίβλου ως παράρτημα. Αντίθετα, άλλες προτεσταντικές παραδόσεις, όπως των καλβινιστών και των πουριτανών της Σκωτίας, τήρησαν πιο σκληρή στάση, γεγονός που οδήγησε στην περίφημη “έριδα των αποκρύφων” στο πλαίσιο της Βρετανικής Βιβλικής Εταιρείας και η οποία κατέληξε στην αυστηρή από μέρους της υιοθέτηση, για ένα χρονικό διάστημα, του στενού ιουδαϊκού κανόνα.

Η στάση του προτεσταντισμού είχε ως αποτέλεσμα την οριστική διευθέτηση του ζητήματος του κανόνα στη ρωμαιοκαθολική Εκκλησία. Η Σύνοδος του Τριδέντου (1545-1563 μ.Χ.) με το θέσπισμα “Sacrosancta” του 1546 επικύρωσε ουσιαστικά την αρχαία ρωμαϊκή παράδοση αναγνωρίζοντας επίσημα τον ευρύ κανόνα της *Παλαιάς Διαθήκης* (με εξαίρεση τα βιβλία *Α΄ Έσδρας* και *Γ΄ Μακκαβαίων*). Τα περιεχόμενα στον ιουδαϊκό κανόνα βιβλία χαρακτηρίζονται ως “πρωτοκανονικά” και τα υπόλοιπα ως “δευτεροκανονικά”, ίσης δηλαδή αξίας με τα πρώτα. Η Α΄ Σύνοδος του Βατικανού (1869-1870) επικύρωσε την απόφαση αυτή κλείνοντας οριστικά το θέμα για τη ρωμαιοκαθολική Εκκλησία.

Στο χώρο της ορθόδοξης Εκκλησίας το θέμα του κανόνα των βιβλίων της *Παλαιάς Διαθήκης* επανατέθηκε όχι ως εσωτερικό πρόβλημα, αλλά εξ αντανάκλασως των σχετικών συζητήσεων που διεξάγονταν στη Δύση. Από τα τέλη του 13^{ου} αιώνα πολλοί ορθόδοξοι πηγαίνουν στη Δύση για να σπουδάσουν Θεολογία. Η θεολογία όμως που αναπτύσσεται εκεί την περίοδο αυτή καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τις αντιπαραθέσεις προτεσταντών και ρωμαιοκαθολικών⁴⁰ και αρκετοί ορθόδοξοι επηρεάζονται από το κλίμα αυτό. Έτσι παρατηρείται το φαινόμενο, ορθόδοξοι θεολόγοι να στρέφονται κατά του ρωμαιοκαθολικισμού με επιχειρήματα που εμφανίζουν προτεσταντική επίδραση ή, αντίθετα, να στρέφονται κατά του προτεσταντισμού με ρωμαιοκαθολικής απόχρωσης θέσεις. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτής της πρακτικής αποτελούν οι πατριάρχες Αλεξανδρείας

⁴⁰ Πρβλ. Ν. Ματσούκας, *Οικουμενική Κίνηση, Ιστορία-Θεολογία*, σειρά: Φιλοσοφική και Θεολογική Βιβλιοθήκη 4, Π. Πουρνάρας / Θεσσαλονίκη 1986, σελ. 207εξ.

Μητροφάνης Κριτόπουλος, Κωνσταντινουπόλεως Κύριλλος Λούκαρης και Ιεροσολύμων Δοσίθεος.

Στα τέλη του 15^{ου} αιώνα ο πατριάρχης Αλεξανδρείας Μελέτιος Πηγάς στέλνει στην Πολωνία τον επιφανή θεολόγο και κληρικό Κύριλλο Λούκαρη από την Κρήτη, ανταποκρινόμενος στο αίτημα των εκεί ορθοδόξων να τους βοηθήσει στον αγώνα τους κατά της δράσης των Ιησουιτών που οδήγησε στη δημιουργία της πρώτης ουνιτικής Εκκλησίας (Σύνοδος της Βρέστης 1596)⁴¹. Στον αγώνα του ο Κύριλλος Λούκαρης αναζήτησε στηρίγματα στις προτεσταντικές κοινότητες της Πολωνίας. Ο ίδιος αργότερα, ως πατριάρχης Αλεξανδρείας (1602-1622), έστειλε τον Μητροφάνη Κριτόπουλο (ο οποίος και τον διαδέχτηκε στο θρόνο της Αλεξανδρείας) στην Αγγλία, στη Γερμανία και στην Ελβετία για να μελετήσει κυρίως την προτεσταντική θεολογία και τα προτεσταντικά εκκλησιαστικά πράγματα. Η προτεσταντική επίδραση στη θεολογία του Μητροφάνη Κριτόπουλου είναι εμφανής στην *Ομολογία Πίστεως*⁴², την οποία έγραψε το 1625 και με την οποία επιχειρεί να διαφωτίσει τους προτεστάντες σχετικά με το περιεχόμενο της ορθόδοξης πίστης και κυρίως να τους προσεταιριστεί στον αγώνα του κατά των ρωμαιοκαθολικών. Στο θέμα του κανόνα της Παλαιάς Διαθήκης ο Μητροφάνης διατυπώνει, στηριζόμενος στην απόφαση της Συνόδου της Λαοδικείας και στις σχετικές θέσεις των Γρηγορίου Θεολόγου, Αμφιλοχίου Ικονίου και Ιωάννη Δαμασκηνού, την άποψη ότι τα εκτός του στενού κανόνα βιβλία ουδέποτε τα θεώρησε η Εκκλησία του Χριστού ως κανονικά και αυθεντικά και γι' αυτό οι ορθόδοξοι δεν στηρίζουν σε αυτά τα δόγματά τους. Παρ' όλα αυτά, δεν θεωρεί ότι τα επιπλέον βιβλία πρέπει να απορρίπτονται γιατί έχουν ψυχοφελές και αξιόλογο περιεχόμενο.

Τέσσερα χρόνια αργότερα, το 1629, ο Κύριλλος Λούκαρης ως πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως δημοσίευσε στη Γενεύη τη δική του ομολογία πίστεως με έντονη πολεμική διάθεση κατά των ρωμαιοκαθολικών. Στην ομολογία του αυτή ο πατριάρχης υιοθετούσε σαφώς καλβινικές θέσεις, γεγονός που προκάλεσε σάλο μεταξύ των ορθοδόξων. Στο θέμα του κανόνα ο Κύριλλος στηρίζεται στην απόφαση της Συνόδου της Λαοδικείας και υιοθετεί το στενό κανόνα.

---

⁴¹ Ν. Ματσούκας, *Οικουμενική Κίνηση*, Ιστορία-Θεολογία, σειρά: Φιλοσοφική και Θεολογική Βιβλιοθήκη 4, Π. Πουρνάρας / Θεσσαλονίκη 1986, σελ. 205-206.

⁴² Αναλυτικά για τις Ομολογίες της εποχής βλ. Ιωάννης Καρμίρης, *Τα δογματικά και συμβολικά μνημεία της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας*, τομ. Β', Αθήναι 1953.

Ως αντίδραση στα ανοίγματα του Λούκαρη προέκυψαν μια σειρά από τοπικές συνόδους κατά του προτεσταντισμού⁴³. Από αυτές, θέση στο ζήτημα του κανόνα παίρνει η Σύνοδος της Κωνσταντινουπόλεως του 1642 στηριζόμενη στις αποφάσεις των συνόδων Λαοδικείας και Καρθαγένης. Έτσι, χαρακτηρίζει τα εκτός του ιουδαϊκού κανόνα βιβλία ως “μη κανονικά”, αλλά συμπληρώνει ότι δεν πρέπει να θεωρούνται και απορριπτέα.

Εκτός από τις συνοδικές αποφάσεις, οι θέσεις του Λούκαρη προκάλεσαν και την έκδοση και νέων ομολογιών πίστεως, όπως αυτές του μητροπολίτη Κιέβου Πέτρου Μογίλα (1638/42) και του πατριάρχη Ιεροσολύμων Δοσιθέου (1672). Στην τελευταία, μάλιστα, φαίνεται σαφώς η ρωμαιοκαθολική επίδραση, καθώς ο πατριάρχης υποστηρίζει το δόγμα της μετουσίωσης, τη διδασκαλία για την ικανοποίηση της θείας δικαιοσύνης και ως ένα βαθμό τα συγχωροχάρτια και ακόμη απαγορεύει την ανάγνωση της Αγίας Γραφής από μη ειδικούς⁴⁴. Στο δέμα του κανόνα της Παλαιάς Διαθήκης ο Δοσιθέος υιοθετεί την πιο ακραία θέση υπέρ του ευρύτερου κανόνα. Υποστηρίζει ότι όλα τα βιβλία αναγνωρίστηκαν από την παράδοση της Εκκλησίας ως αυθεντικά μέρη της Αγίας Γραφής και, επομένως, η απόρριψη ορισμένων δίγει και τα υπόλοιπα. Έτσι καταλήγει ότι από τους ορθοδόξους όλα τα βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης αναγνωρίζονται ως κανονικά και ως Αγία Γραφή.

Αν και η παραπάνω άποψη επικράτησε τελικά στο χώρο της Ορθοδοξίας, δεν έπαψαν να ακούγονται και αντίθετες φωνές, όπως, για παράδειγμα, η τάση που εμφανίστηκε στο χώρο της ρωσικής θεολογίας του 19^{ου} μ.Χ. αιώνα, κατά προτεσταντική προφανώς επίδραση, να υποτιμάται το κύρος των εκτός του ιουδαϊκού κανόνα βιβλίων, χωρίς όμως να βρει ευρύτερη απήχηση. Όπως και να έχουν τα πράγματα, οι απόψεις που διατυπώνονται την εποχή αυτήν, ακόμη και οι συνοδικές αποφάσεις, τροφοδοτούνται από την αντιπαράθεση ρωμαιοκαθολικισμού και προτεσταντισμού και επομένως δεν μπορούν να εγείρουν αξιώσεις αυθεντικής λύσης του προβλήματος για την ορθόδοξη Εκκλησία.

Συνέπεια των παραπάνω εξελίξεων ήταν το να παγιωθούν τελικά οι διαφορετικές τοποθετήσεις στο δέμα του κανόνα, με αποτέλεσμα οι τρεις μεγάλες χριστιανικές παραδόσεις να δέχονται σήμερα διαφορετικό αριθμό βιβλίων της *Παλαιάς Διαθήκης*, όπως

---

⁴³ Σύνοδοι της Κωνσταντινούπολης 1638, 1642, 1672, 1691, Ιασίου 1642 και Ιεροσολύμων 1672.

⁴⁴ Ν. Ματσούκας, *Οικουμενική Κίνηση*, Ιστορία-Θεολογία, σειρά: Φιλοσοφική και Θεολογική Βιβλιοθήκη 4, Π. Πουρνάρας / Θεσσαλονίκη 1986, σελ. 208-209.

παριστάνονται αναλυτικά στον πίνακα που παρατίθεται παρακάτω. Έτσι, η Ελληνορθόδοξη Εκκλησία δέχεται κατά παράδοση ως “κανονικά”, εκτός από τα 39 βιβλία της ιουδαϊκής Βίβλου (τα οποία όμως τιτλοφορούνται σύμφωνα με τους Ο’), 10 επιπλέον, ανεβάζοντας τον αριθμό των βιβλίων σε 49. Εκτός από τα επιπλέον βιβλία, εκτενείς προσθήκες στα ελληνικά υπάρχουν και στα βιβλία *Εσθήρ* και *Δανιήλ*. Όσα βιβλία δεν συμπεριλαμβάνονται στον κανόνα (π.χ. *Δ’ Μακκαβαίων*, κ.ά.) ονομάζονται “απόκρυφα”. Η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία ακολούθησε ανάλογη πρακτική δεχόμενη τελικά 46 βιβλία, τα οποία διακρίνει σε “πρωτοκανονικά” και “δευτεροκανονικά” (στον πίνακα σημειώνονται με *πλάγια γράμματα*). Στα πρωτοκανονικά έργα συγκαταλέγονται τα 39 βιβλία της ιουδαϊκής Βίβλου, ενώ στα δευτεροκανονικά τα υπόλοιπα, καθώς και οι ελληνικές προσθήκες στα βιβλία *Εσθήρ* και *Δανιήλ*. Τα βιβλία που δεν συμπεριλαμβάνονται στον κανόνα αυτόν (*Α’ Έσδρας* και *Γ’ Μακκαβαίων*) ονομάζονται επίσης “απόκρυφα”. Τέλος, οι Εκκλησίες που προέκυψαν από τη Μεταρρύθμιση δέχτηκαν τον κανόνα της ιουδαϊκής Βίβλου με τα 39 βιβλία. Τα επιπλέον βιβλία που υπάρχουν στον κανόνα της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας ονομάστηκαν “απόκρυφα”, ενώ όσα δεν συμπεριλαμβάνονται σ’ εκείνον “ψευδεπίγραφα” (π.χ. το *Β’ Μακκαβαίων* είναι “κανονικό” για τους ελληνοορθόδοξους, “δευτεροκανονικό” για τους ρωμαιοκαθολικούς και “απόκρυφο” για τους διαμαρτυρομένους, ενώ το *Γ’ Μακκαβαίων* είναι αντίστοιχα “κανονικό”, “απόκρυφο” και “ψευδεπίγραφο”). Μικρότερης έκτασης διαφορές υπάρχουν στους κανόνες που κατά παράδοση δέχονται οι άλλες εκκλησιαστικές παραδόσεις (σλαβόφωνη Ορθοδοξία, Αρχαίες Ανατολικές Εκκλησίες, κλπ.). Η σειρά των βιβλίων μπορεί να ποικίλει ελαφρώς στις διάφορες εκδόσεις της Βίβλου, αλλά στον πίνακα ακολουθείται η συνήθης στις εκδόσεις των Ο’ σειρά.

ΕΛΛΗΝΟΟΡΘΟΔΟΞΟΙ	Ρ/ΚΑΘΟΛΙΚΟΙ	ΠΡΟΤΕΣΤΑΝΤΕΣ
<i>Ιστορικά</i>		
Γένεσις	Γένεση	Γεν. /1. Μωυσή*
Έξοδος	Έξοδος	Έξ. /2. Μωυσή*
Λευιτικόν	Λευιτικό	Λευιτ. /3. Μωυσή*
Αριθμοί	Αριθμοί	Αριθμ. /4. Μωυσή*
Δευτερονόμιον	Δευτερονόμιο	Δευτ. /5. Μωυσή*

Ιησούς του Ναυή	Ιησούς	Ιησούς
Κριταί	Κριτές	Κριτές
Ρουθ	Ρουθ	Ρουθ
Α΄ Βασιλειών	Α΄ Σαμουήλ	Α΄ Σαμουήλ
Β΄ Βασιλειών	Β΄ Σαμουήλ	Β΄ Σαμουήλ
Γ΄ Βασιλειών	Α΄ Βασιλέων	Α΄ Βασιλέων
Δ΄ Βασιλειών	Β΄ Βασιλέων	Β΄ Βασιλέων
Α΄ Παραλειπομένων	Α΄ Χρονικών	Α΄ Χρονικών
Β΄ Παραλειπομένων	Β΄ Χρονικών	Β΄ Χρονικών
Α΄ Έσδρας	απόκρυφο	ψευδεπίγραφο
Β΄ Έσδρας	Έσδρας	Έσδρας
Νεεμίας	Νεεμίας	Νεεμίας
Τωβίτ	Τωβίτ	απόκρυφο
Ιουδίθ	Ιουδίθ	απόκρυφο
Εσθήρ (+)	Εσθήρ (+)	Εσθήρ
Α΄ Μακκαβαίων	Α΄ Μακκαβαίων	απόκρυφο
Β΄ Μακκαβαίων	Β΄ Μακκαβαίων	απόκρυφο
Γ΄ Μακκαβαίων	απόκρυφο	ψευδεπίγραφο
<u>Ποιητικά - Διδακτικά</u>		
Ψαλμοί	Ψαλμοί	Ψαλμοί
Ϊώβ	Ϊώβ	Ϊώβ
Παροιμιαί	Παροιμίες	Παροιμίες
Άσμα Ασμάτων	Άσμα Ασμάτων	Άσμα Ασμάτων
Σοφία Σολομώντος	Σοφία Σολομώντος	απόκρυφο
Σοφία Σειράχ	Σοφία Σειράχ	απόκρυφο
<u>Προφητικά</u> <u>Μικροί Προφήτες</u>		
Ωσηέ	Ωσηέ	Ωσηέ
Αμώς	Αμώς	Αμώς
Μιχαίας	Μιχαίας	Μιχαίας
Ιωήλ	Ιωήλ	Ιωήλ
Οβδιού	Οβδιού	Οβδιού
Ιωνάς	Ιωνάς	Ιωνάς
Ναούμ	Ναούμ	Ναούμ
Αββακούμ	Αββακούμ	Αββακούμ
Σοφονίας	Σοφονίας	Σοφονίας
Αγγαίος	Αγγαίος	Αγγαίος
Ζαχαρίας	Ζαχαρίας	Ζαχαρίας
Μαλαχίας	Μαλαχίας	Μαλαχίας

<i>Μεγάλοι Προφῆτες</i>		
Ἡσαΐας	Ἡσαΐας	Ἡσαΐας
Ἰερεμίας	Ἰερεμίας	Ἰερεμίας
Βαρούχ	Βαρούχ ^{***}	ἀπόκρυφο
Θρήνοι	Θρήνοι	Θρήνοι
Επιστολή Ἰερεμίου ^{***}	Βαρούχ (κεφ. 6) ^{***}	ἀπόκρυφο
Ἰεζεκιήλ	Ἰεζεκιήλ	Ἰεζεκιήλ
Δανιήλ (+)	Δανιήλ (+)	Δανιήλ
<small> [*] Σε πολλές προτεσταντικές εκδόσεις της Βίβλου προτιμάται η δεύτερη ονομασία για τα βιβλία της Πεντατεύχου. ^{**} Τα βιβλία Β' Ἑσδρας (10 κεφ.) και Νεεμίας (13 κεφ.) σε ορισμένες εκδόσεις των Ο' εκδίδονται ως ένα βιβλίο υπό τον τίτλο Β' Ἑσδρας, οπότε το περιεχόμενο του Νεεμίας αριθμείται ως κεφ. ια' - κγ' του Β' Ἑσδρας. ^{***} Το βιβλίο <i>Επιστολή Ἰερεμίου</i> στον κανόνα της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας εμπεριέχεται ως κεφ. ζ' στο βιβλίο <i>Βαρούχ</i>. </small>		

Παρά τις διαφορές όμως στον αριθμό των βιβλίων, κοινό στοιχείο στους κανόνες όλων των χριστιανικών παραδόσεων αποτελεί το σύστημα κατάταξης των βιβλικών έργων, που διαφέρει από εκείνο της ιουδαϊκής Βίβλου. Συγκεκριμένα, όπως φαίνεται και στον παραπάνω πίνακα, τα βιβλία της χριστιανικής Παλαιάς Διαθήκης κατατάσσονται ανάλογα με το χαρακτήρα τους σε τρεις ομάδες, “Ιστορικά”, “Ποιητικά - Διδακτικά” και “Προφητικά”, από τις οποίες η τρίτη υποδιαιρείται με βάση την έκταση των έργων σε δύο υποομάδες, “Μεγάλοι” και “Μικροί Προφῆτες” ή “Δωδεκαπρόφητο”. Έτσι, η παγίωση του κανόνα της Εκκλησίας είχε, εκτός των άλλων, και μια πολύ ουσιαστική θεολογική συνέπεια. Ενώ, δηλαδή, η Εκκλησία αναγνώριζε τα ιερά βιβλία της Συναγωγής ως τμήμα της δικής της Βίβλου, κατατάσσοντας τα σε διαφορετική σειρά, έδινε σε αυτά ένα εντελώς διαφορετικό νόημα.

Αναλυτικότερα, η κατάταξη των βιβλικών έργων στον ιουδαϊκό κανόνα αποσκοπεί στον τονισμό της σημασίας του “Νόμου”. Τα βιβλία, επομένως, που απαρτίζουν τη συλλογή “Νόμος” κατέχουν την πρώτη θέση στον κανόνα της Συναγωγής. Αμέσως μετά ακολουθεί η ομάδα “Προφῆτες”. Στο πρώτο βιβλίο της ομάδας αυτής, στο *Ἰησοῦς Ναυή*, εμφανίζεται ο Θεός να δίνει από την πρώτη στιγμή στο διάδοχο του Μωυσή την ακόλουθη εντολή: «Να είσαι δυνατός και πολύ γενναίος, φροντίζοντας να ενεργείς σύμφωνα με όλον τον νόμο που σου παρέδωσε ο δούλος μου ο Μωυσής. Μην παρεκκλίνεις από αυτόν ούτε προς τα δεξιά ούτε προς τα αριστερά, ώστε να ευημερείς οπουδήποτε πηγαίνεις. Δεν θα σταματήσεις να επαναλαμβάνεις όσα περιέχονται στο βιβλίο του νόμου αυτού και θα μελετάς σ' αυτό μέρα και νύχτα, ώστε να φροντίζεις να ενεργείς σύμφωνα με όλα όσα είναι γραμμένα. Γιατί

τότε μόνο θα πετύχεις στις επιλογές σου και τότε μόνο θα ευημερήσεις» (Ιησούς α΄ 7-8)⁴⁵. Το τελευταίο βιβλίο της συλλογής, *Μαλαχίας*, τελειώνει με μια ανάλογη εντολή: «Να θυμάστε τον νόμο που παρέδωσα στον δούλο μου τον Μωυσή στο Χωρήβ, τα θεσπίσματα και τις διατάξεις για όλον τον Ισραήλ» (Μαλαχίας γ΄ 22)⁴⁶. Ολόκληρη, λοιπόν, η δεύτερη συλλογή των βιβλικών έργων αρχίζει και τελειώνει με την υπενθύμιση της υποχρέωσης για πιστή τήρηση του “Νόμου” και το ίδιο επαναλαμβάνεται και στην τρίτη ομάδα. Τα “Αγιόγραφα” αρχίζουν με το βιβλίο *Ψαλμοί*, στον πρώτο από τους οποίους μακαρίζεται ο άνθρωπος ο οποίος «... στον νόμο του Κυρίου βρίσκει όσα επιθυμεί, και στον νόμο του μελετά μέρα και νύχτα» (Ψαλμοί α΄ 2)⁴⁷. Κατά ανάλογο τρόπο, το τελευταίο βιβλίο της ομάδας, *Χρονικά*, αποτελεί μια ανακεφαλαίωση της ιστορίας του Ισραήλ με σκοπό να υπενθυμίσει στο λαό του Ιούδα που επιχειρεί να ανασυγκροτηθεί μετά τις περιπέτειες της βαβυλώνιας αιχμαλωσίας ότι η επιβίωσή του εξαρτάται από την πιστή τήρηση του “Νόμου” και την ακριβή τέλεση της λατρείας.

Αντίθετα, η κατάταξη των βιβλικών έργων στο χριστιανικό κανόνα αποσκοπεί στο να αποτελέσουν τα έργα αυτά ένα είδος εισαγωγής στην *Καινή Διαθήκη*. Ο *Νόμος* στη χριστιανική *Παλαιά Διαθήκη* δεν αποτελεί αυτοτελή ομάδα βιβλίων, αλλά εντάσσεται σε μια ευρύτερη ομάδα υπό τον τίτλο “Ιστορικά Βιβλία”. Στην ομάδα αυτήν κατατάσσονται κατά χρονολογική σειρά των γεγονότων που περιγράφουν όλα τα αφηγηματικού χαρακτήρα βιβλικά έργα, ώστε να προκύψει μια ενιαία αφήγηση που αρχίζει με τη δημιουργία του κόσμου και φτάνει μέχρι τους τελευταίους προχριστιανικούς αιώνες. Στόχος της αφήγησης αυτής είναι να καταδείξει το πώς με ευθύνη του ανθρώπου εισήλθε το κακό στον κόσμο με αποτέλεσμα να καταστεί αναγκαία η επέμβαση του Θεού στην ανθρώπινη Ιστορία, προκειμένου να προετοιμαστεί η ανθρωπότητα για να αποδεχτεί τη σωτηρία της που θα φέρει ο Ιησούς Χριστός. Έτσι, όλη η μακραίωνη προχριστιανική ιστορία που καταγράφεται στην Παλαιά Διαθήκη αποκτά νόημα από μία και μόνη μέρα, τη μέρα την οποία «ήγαλλιάσατο ίνα ἴδῃ» ο Αβραάμ (Ιωάν. ν΄ 56), τη μέρα, δηλαδή, της παρουσίας του Ιησού Χριστού. Ο ίδιος ο *Νόμος* χάνει πλέον την κεντρική σημασία του και καθίσταται “παιδαγωγός εις Χριστόν”. Στη δεύτερη ομάδα βιβλικών έργων του χριστιανικού κανόνα κατατάσσονται τα βιβλία με ποιητικό και

⁴⁵ Απόδοση κατά το εβραϊκό κείμενο.

⁴⁶ Απόδοση κατά το εβραϊκό κείμενο.

⁴⁷ Απόδοση κατά το εβραϊκό κείμενο.

διδασκαλικό χαρακτήρα. Με τα “Ποιητικά Βιβλία” υμνεί ο λαός τον Θεό του, απευθύνει προς αυτόν τις εκκλήσεις του, τα παράπονά του, αλλά και τις ευχαριστίες του για τις ευεργεσίες που δέχεται και προπάντων εκφράζει τις ελπίδες του για τον ερχομό του Χριστού, ενώ στα “Διδακτικά Βιβλία” αποθησαυρίζεται η θεία σοφία, η οποία ως “πάρεδρος” του θρόνου του Θεού (Σοφία Σολομώντος δ’ 4), ως προϋπάρχουσα του χρόνου και της δημιουργίας (Παροιμιαί η’ 22-31) και ως «έκφραση της δύναμης του Θεού, σαφής απόρροια της δόξας του Παντοκράτορα, ... απαύγασμα του αιωνίου φωτός, καθαρός καθρέφτης της ενέργειας του Θεού και εικόνα της καλοσύνης του» (Σοφία Σολομώντος ζ’ 25-26)⁴⁸, θα ταυτιστεί από τη χριστιανική Εκκλησία με το δεύτερο πρόσωπο της Αγίας Τριάδος (Α’ Κορ. α’ 24). Το χριστιανικό κανόνα, τέλος, κλείνει η ομάδα “Προφητικά Βιβλία”. Το περιεχόμενο των έργων αυτών κατανοείται από την Εκκλησία κυρίως ως προεξαγγελτικό της παρουσίας του Χριστού και τα διάφορα βιβλία κατατάσσονται με τέτοιο τρόπο, ώστε η εικόνα του αναμενόμενου Λυτρωτή να καθίσταται βαθμιαία σαφέστερη. Έτσι, η χριστιανική Παλαιά Διαθήκη τελειώνει με το βιβλίο *Δανιήλ*, στο οποίο εξαγγέλλεται η ανάσταση των νεκρών (Δανιήλ ιβ’ 1-3) και περιγράφεται μέσα από ένα μεγαλειώδες όραμα η μορφή του «μετὰ τῶν νεφελῶν τοῦ οὐρανοῦ» ερχόμενου “Υιού του Ανθρώπου” στον οποίο «δόθηκε η εξουσία, η τιμή και η βασιλεία, ώστε να τον υπηρετούν όλοι οι λαοί, κάθε φυλής και γλώσσας· η εξουσία του θα είναι εξουσία αιώνια που δεν θα έχει τέλος και το βασίλειό του ποτέ δεν θα καταστραφεί» (Δανιήλ ζ’ 13-14)⁴⁹. Τον ίδιο ακριβώς τίτλο, “Υιός του Ανθρώπου”, θα χρησιμοποιήσει στο αμέσως επόμενο βιβλίο της χριστιανικής Βίβλου, στο *Κατὰ Ματθαῖον Ευαγγέλιον*, ο Ιησούς, κάθε φορά που μιλάει για τον εαυτό του (Ματθ. η’ 20. θ’ 6. ι’ 23. ια’ 19. ιβ’ 8,32,40. κ.ά.). Ερμηνεύοντας, λοιπόν, η Εκκλησία χριστολογικά τα ιερά κείμενα της Συναγωγής, τα ενσωματώνει πλήρως στη δική της Βίβλο και τα θεωρεί πλέον τμήμα της δικής της παράδοσης, νομιμοποιώντας έτσι ταυτόχρονα το δικαίωμά της να είναι αυτή, ως “νέος Ισραήλ”, η κληρονόμος των επαγγελιών του Θεού και όχι η Συναγωγή.

Για τελευταία φορά ξανατέθηκε το θέμα του κανόνα της Αγίας Γραφής στην ορθόδοξη Εκκλησία με αφορμή τη δραστηριοποίησή της στη σύγχρονη οικουμενική κίνηση. Η πανορθόδοξη διάσκεψη που

---

⁴⁸ Απόδοση κατά το κείμενο των Ο’.

⁴⁹ Απόδοση κατά το κείμενο του Θεοδοτίωνος.

πραγματοποιήθηκε στη Ρόδο το 1961 προκειμένου να προετοιμάσει τη λεγόμενη “Μεγάλη Σύνοδο” της Ορθοδοξίας συμπεριέλαβε το ζήτημα του κανόνα μεταξύ των θεμάτων της μέλλουσας συνόδου. Η σχετική συζήτηση όμως που ακολούθησε δεν απέδωσε ουσιαστικά αποτελέσματα, οπότε το ζήτημα διαγράφηκε τελικά από τον κατάλογο των προς συζήτηση θεμάτων της Μεγάλης Συνόδου.

Η αποτυχία οριστικής λύσης του ζητήματος του κανόνα για την Ορθοδοξία οφείλεται στη λανθασμένη μέθοδο αντιμετώπισής του. Το μεθοδολογικό λάθος συνίσταται στο ότι οι προτεινόμενες λύσεις επιχειρούσαν να στηριχτούν στην παράδοση της πρώτης χριστιανικής χιλιετίας, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη το γεγονός ότι κατά τους νεότερους χρόνους το πρόβλημα τέθηκε κάτω από εντελώς άλλες προϋποθέσεις και κυρίως χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η κατά τους δύο τελευταίους αιώνες διαμορφωθείσα κατάσταση η οποία δεν είναι πλέον αναστρέψιμη. Όπως φάνηκε από την παραπάνω ιστορική επισκόπηση της δεύτερης χριστιανικής χιλιετίας, οι νέες προϋποθέσεις κάτω από τις οποίες ξανατέθηκε το ζήτημα του κανόνα της Αγίας Γραφής καθορίστηκαν από την αντιπαράθεση προτεσταντισμού-ρωμαιοκαθολικισμού, η οποία άλλαξε ριζικά την αντίληψη της πρώτης χριστιανικής χιλιετίας για τη σχέση Αγίας Γραφής και Παράδοσης της Εκκλησίας. Συγκεκριμένα, η Σύνοδος του Τριδέντου, απαντώντας στην πρόκληση της Μεταρρύθμισης, δογματίσε δύο πηγές της χριστιανικής πίστης, την Αγία Γραφή και την Παράδοση, αναθεματίζοντας κάθε αντιτιθέμενο στην αρχή αυτήν. Αυτή η σαφής διάκριση μεταξύ Βίβλου και Παράδοσης γίνεται για πρώτη φορά στην ιστορία και θα επηρεάσει στο εξής σύνολη τη θεολογία, ακόμη και την ορθόδοξη, και, φυσικά, και την ερμηνευτική, η οποία σύντομα θα εξελιχθεί σε σχεδόν αυτόνομη επιστήμη. Αργότερα, η προτεσταντική ορθοδοξία του 12^{ου} μ.Χ. αιώνα θα απολυτοποιήσει σε τέτοιο βαθμό την Αγία Γραφή, ώστε να την καταστήσει ένα απαρασάλευτο και αντικειμενικό κριτήριο για τη χριστιανική αλήθεια. Η λουθηρανική διδασκαλία περί αόρατου λόγου του Θεού, που στηριζόταν στην υπαρξιακή βιωματική διάσταση, από την οποία είχε άμεση εξάρτηση η Αγία Γραφή και η οποία κατανοούνταν απλώς ως ένα σημείο της Αποκάλυψης υποχωρεί και η Αγία Γραφή καθίσταται πλέον η μοναδική αυθεντία, που είναι γραμμένη και όχι μονάχα ζωντανή και βιωμένη⁵⁰.

⁵⁰ Νίκος Ματσούκας, *Αγία Γραφή και παράδοση κατά τις ερμηνευτικές αρχές της αρχαίας Εκκλησίας*, στο Δελτίο Βιβλικών Μελετών 4 (Ν.Σ.) / Ιούλ. - Δεκ. 1985 (Αφιέρωμα στη μνήμη Βασίλη Στογιάννου), σελ. 41-50 (42)

Σ' αυτό το νέο πλαίσιο η Αγία Γραφή δεν κατανοείται πλέον ως ένα τμήμα μιας ευρύτερης παράδοσης, στο πλαίσιο της οποίας ένας κανόνας των βιβλίων της ήταν ουσιαστικά χωρίς νόημα, αφού και τα βιβλία που δεν συμπεριλαμβάνονταν στον υποτιθέμενο κανόνα δεν έπαυαν να αποτελούν μέρος της ίδιας αξιόπιστης και ιερής παράδοσης από την οποία προέρχονταν και τα βιβλία που συγκροτούν την Αγία Γραφή. Αντίθετα, όταν οι αρχαίοι εκκλησιαστικοί συγγραφείς επικαλούνται τη μαρτυρία της Γραφής, δεν παραπέμπουν σε κάποια αντικειμενικά αξιόπιστη πηγή, αλλά στη ζωντανή παράδοση του λαού του Θεού, της οποίας αισθάνονται και αποτελούν συνέχεια. Το "κατά τας Γραφάς" κατανοείται ως μια πληροφορία που παραλαμβάνεται και παραδίδεται. Αυτή η πληροφορία "κατά τας Γραφάς" όμως δεν θα μπορούσε να έχει κύρος έξω από το χώρο της παραλαβής και της παράδοσης, δηλαδή της Εκκλησίας⁵¹. Είναι χαρακτηριστικά στην προκειμένη περίπτωση τα λόγια του αποστόλου Παύλου προς τους Κορινθίους: *Σας παρέδωσα τη διδασκαλία που είχα κι εγώ παραλάβει και που έχει πρωταρχική σημασία: ότι δηλαδή ο Χριστός πέθανε, σύμφωνα με τις Γραφές, για τις αμαρτίες μας ...* (Α' Κορ. ιε' 3εξ)⁵². Διακρινόμενη όμως η Αγία Γραφή από την παράδοση της Εκκλησίας - έστω και αν για τους ρωμαιοκαθολικούς και τους ορθόδοξους θεωρείται ισόκυρη με αυτήν - καθίσταται μια αυτόνομη και αντικειμενική πηγή της πίστης, οπότε στο σημείο αυτό ρωμαιοκαθολικοί και ορθόδοξοι δεν διαφοροποιούνται από τους προτεστάντες. Ως πηγή όμως η Αγία Γραφή έχει νόημα μόνον όταν είναι συγκεκριμένη και, επομένως, το δέμα του κανόνα καθίσταται σήμερα ουσιαστικό. Βέβαια, τουλάχιστον η ορθόδοξη Εκκλησία, θα μπορούσε να ισχυριστεί ότι συνεχίζει την αρχαία παράδοση, αλλά σ' αυτήν την περίπτωση θα πρέπει να αναθεωρήσει την παράδοσή της των τεσσάρων τελευταίων αιώνων με ό,τι αυτό συνεπάγεται για τη σύγχρονη θεολογική παραγωγή, τα προγράμματα σπουδών στις θεολογικές σχολές, τις σχέσεις της Ορθοδοξίας με τις άλλες Εκκλησίες, κλπ.

---

⁵¹ Πρβλ. Νίκος Ματσούκας, *Αγία Γραφή και παράδοση κατά τις ερμηνευτικές αρχές της αρχαίας Εκκλησίας*, στο Δελτίο Βιβλικών Μελετών 4 (Ν.Σ.)/Ιούλ. - Δεκ. 1985 (Αφιέρωμα στη μνήμη Βασίλη Στογιάννου), σελ. 41-50 (44).

⁵² Πρβλ. Α' Κορ. ια' 2, 23. Β' Θεσ. β' 15. γ' 6.